

Ірина Коваль-Фучило (*Iryna Koval-Fuchylo*)

Київ, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М. Рильського НАН України

КОНЦЕПТ *КЛАДОВИЩЕ* В ОПОВІДЯХ ПРО ПЕРЕСЕЛЕННЯ ІЗ ЗОНИ ЗАТОПЛЕННЯ

The Concept *a Cemetery* in Memories about Resettlement from the Flood Zone

ABSTRACT: The article is devoted to the concept *a cemetery* in memoirs about forced relocation from flood zones in Ukraine as a result of the construction of hydroelectric power plants. Fragments about the relocation of cemeteries are given. Studies are folk beliefs, nominative vocabulary for events, loci, characters, subjects, permanent themes and main folklore plots. The following main ideas are highlighted: the impossibility of any complete relocation of a cemetery; interfering with a cemetery contains potential danger and provokes the wrath of the dead; the installation of a tombstone cross restores the sacredness of the tomb, consolidates the resettlement community, and actualizes the memory of its historical past.

KEYWORDS: sacred place, folklore of memories, nomination of loci, nomination of characters, commemorative practices

Пропонована стаття є третім дослідженням основних концептів оповідей про примусове переселення із зон затоплення в Україні у зв'язку із будівництвом ГЕС. Перша студія була присвячена концепту *дім*¹, друга – концепту *земля*². Аналіз концепту *дім* дав підстави стверджувати, що інформанти, осмислюючи й вербалізуючи власну біографію, на момент розповіді, тобто через певну часову дистанцію, виділили для себе найважчу втрату внаслідок переселення. Для переселенців із зон затоплення це дім і земля. Дослідження концепту *земля* дає змогу збагнути основну ідею переселенського наративу, – це вербалізація ідеї

¹ І. Коваль-Фучило, *Концепт дому в оповідах про примусове переселення*, [в:] *Lemkowie, Bojkowie, Rusini: historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*, т. 6, Słupsk 2016, с. 147-158.

² І. Коваль-Фучило, *Концепт «земля» в оповідах про примусове переселення*, [в:] *Lemkovia, Bojkovia, Rusini – dejiny, súčasnosť, materiálna a duchovná kultúra*, tomus VII, časť 2, Banská Bystrica 2018, с. 25-40.

несправедливості переселення. Оповідачі вживають номінації наша земля, рідні землі, своя рідна земля і под., коли висловлюють власну негативну оцінку, несхвалення цих примусових переселень.

Метою пропонованої статті є аналіз концепту **кладовище** в усноісторичних оповідях і письмових спогадах про примусові переселення із зон затоплення. Джерельною базою дослідження є власні записи інтерв'ю з переселенцями із зон затоплення на Дніпрі і Дністрі, здійснені у 2012-2021 роках (перелік затоплених сіл моїх оповідачів див. наприкінці статті; місця запису інтерв'ю зазначені в переліку оповідачів), а також опубліковані спогади переселенців, видані в низці книг і статей, присвячених затопленим селам України³. Використовуємо термін **концепт** для позначення сукупності різних форм вираження важливих для культури смислів⁴. Ці форми в нашому конкретному випадку виражені в номінації, постійних мотивах, фольклоризованих і фольклорних текстах, соціальних практиках. Розмаїття вираження усіх смислів концепту становить його семантичне поле. У статті застосовано лінгвістичні методи аналізу семантики слова (для дослідження номінації), структурно-типологічний підхід до аналізу тексту (у дослідженні мотивів, сюжетів, образів). Для запису джерельного матеріалу використано усноісторичний підхід, у якому важливий досвід кожної людини. Студія написана в руслі досліджень колективної пам'яті, точніше пам'яті громади, спільноти (термін Войцеха Хлебди – *ramięc wspólnotowa*⁵), яка має важливий спільний історичний досвід примусового переселення із зони затоплення.

Будівництво каскаду гідроелектростанцій на Дніпрі і Дністрі спричинило примусові переселення придніпровських і придністровських сіл із зон затоплення. Основною особливістю цих переселень була наперед відома перспектива неможливості повернення на затоплене місце через його наповнення водою. Ця обставина зумовила також обов'язкове виселення не лише живих його мешканців, а й пере захоронення померлих. Тобто необхідно було із зони затоплення перенести кладовища.

Концепт **кладовище** разом із концептом **церква** є складовою ширшого концепту **сакральні місця**. Розповіді про те, як переносили кладовища й інколи про те, що сталося із церквами – важливі фрагменти у спогадах про примусове переселення із зон затоплення. Про це респонденти часто говорять без спеціального питання інтерв'юера. Розповідей про церкви значно менше, оскільки вони були зруйновані раніше. У час будівництва ГЕС в Україні, крім хіба що Галичини, найбільше сіл було безцерковних. У такій ситуації кладовища ставали

³ *Затоплений рай: Андруші у спогадах та документах*, упоряд. М. Михняк, Київ 2018; О. Костюкова, М. Євтушенко, *Незатоплена пам'ять*, Черкаси 2010; *Нам Підсінне тепер тільки сниться. Село у спогадах та документах*, упоряд. М. Михняк, С. Зубер, Київ 2019.

⁴ С. Толстая, *Коды культуры и культурные концепты*, [в:] Н. Толстой, С. Толстая, *Славянская этнолингвистика. Вопросы теории*, Москва 2013, с. 109.

⁵ W. Chlebda, *Wokół pojęć NIEPAMIĘĆ i ZABWENIE*, „Slavia Orientalis” 2019, t. LXVIII, nr 4, s. 682.

основним сакральним місцем села, тому їх перенесення стало для людей особливо важким і трагічним:

Цвинтарі переносили – викопували. В нас були гробокопателі з Нової Каховки. Ото вириють, позабирають кості, а те все назад (МА)⁶; Хто собі вивозив [пам'ятник], хто – побили на каміння. Таке. Варварство було. Під видом загоплення було варварство! Там були гарні пам'ятники такі були (НО); А ті, хто не знав, ті всі склали у братську могилу. Сільська рада зробила ящик великий, і всі кістки людей, котрих не було родичів, то склали всіх в братську могилу. Там і хрест білий, ми очищаєм, щоб там не дуже так заростало (РН); Ой кладовища – жахливо переносили! В нас же є обща могила, але ж їх же не всі переносили. А вода як почала прибувать, а воно як все поспливало! (ЗВ); Боже! Як розкопают, розкопают яму, берут покійного, а там вже кістки лиш лишилися, м'яса вже нема. І на прицепи, і вивозили до Гураївки, на цей цвинтар гураївський. І тут закопували (ВГ); /А було таке, що люди плакали?! А що ж не будеш плакати? Тай переселяли всіх наших покойників відти. [...] Покойників, дитино, так: відкопували ті ями... /А ви то пам'ятаєте?! А що ж не, як мою маму викопували, я бачила дубовину ту їх. Так як треба. Їдного я бачила, як відкрили, то ламали, бо не йшло воно в ящик той. А так, як моя мама, то ще дубовина була добра, то разом з дубовиною погрузили на прицеп – і на Ущицю. І в Ущиці поховали (ВТ); Та найболючішим виявилось, коли розкопували батьківські могили, аби перепоховати рештки на новому місці. У кого були живі рідні, то ті забирали своїх родичів із цвинтаря самотужки. Пам'ятаю, як ми з батьком ходили переховувати діда Свирида. А були ж і такі могили, до яких ніхто не приходив. Їх усіх викопали і загорнули до братської могили⁷; Найстрашніше було для мене те, коли переносили кладовище. Чужі люди розкопували могили, вибирали людські мошці, складали у спеціальні ящики і перевозили «на гору»⁸; Коли переносили кладовище, я плакала, бачила, як їх копали. Скільки там плачів було, це не можна передать. Одні тільки коси були і черепи. Я як піду на кладовище, то потім ніч не сплю, плачу. А тоді думаю – не піду більше. А воно ж хочеться побачить, де дідусь, де бабуся. Ми своїх повикопували, точніше, копали так звані гробокопателі, а ми складали кісточки. Я своєї бабусі тільки побачила сиві коси. А решта були самі кісточки. Труни вже не робили, а складали кістки в ящик і захоронили на Андрушівському кладовищі. Ми ж тут уже жили, к кладовище пізніше викопували, то ми і захоронили їх біля своїх. А тих, кого рідні не забирали, всіх перенесли до братської могили. Там видно, де вона, здоровий горб такий⁹; Переселяючись, андрушани забирали прах померлих родичів і перезахоронювали на кладовищах у Переяславі. Могили, які залишилися на новому і старому кладовищах переносили "гробокопателі", як їх називали андрушани. Вони знімали верхній шар ґрунту, потім, де порушена земля, розкопували і останки збирали в ящики. Надивившись на це, я кілька днів не міг

⁶ Тут і далі аббревіатурою позначено імена оповідачів, див. перелік наприкінці статті.

⁷ О. Костюкова, М. Євтушенко, *Незатоплена пам'ять...*, с. 63.

⁸ Там само, с. 78.

⁹ *Затоплений рай: Андруші...*, с. 153.

їсти, мене нудило. Більше туди не ходив. Тато з вдячністю говорив, що наших родичів, зокрема й діда Василя, допоміг перенести Микола Сергійович Козоріз – наш родич про лінії бабусі Уляни¹⁰.

Наведені цитати описують почуття оповідачів, їхні міркування і спогади про важливий етап переселення – перенесення кладовищ.

Отже, за словами оповідачів, перенесення кладовищ – це «варварство», «жахливо», «найболючіше», «найстрашніше», «болюче», супроводжувалося плачами й голосіннями¹¹. Найстрашніші події почалися вже після переселення, а саме, коли вода почала розмивати землю й виносити на поверхню труни, черепи, кістки. Чому це все так засмучувало переселенців і спричинило появу низки фольклорних явищ в українському переселенському наративі, а також відповідних соціальних комеморативних практик? Це зумовлене комплексом традиційних уявлень про померлих, потойбічне життя, зв'язок між померлими й живими.

Кладовище в народній культурі

В українському народному світогляді могила мислиться як місце перебування померлого, осмислюється як «вічний дім» після смерті. Відкриту могилу як частину потойбічного «чужого» простору вважають небезпечною. Закриту могилу, надмогильний насип і хрест ототожнювали із самим померлим¹². Народні уявлення про потойбіччя – це синкретизм дохристиянських і християнських уявлень. Кладовище – це основне місце перебування померлих предків. Так, якщо померлий сниться і просить передати якусь річ, то цю річ можна покласти в труну наступного померлого або закопати в могилу¹³. У день похорону покій-

¹⁰ Там само, с. 196.

¹¹ Польський досвід перенесення кладовищ із зон затоплення проаналізовано у студії Марії Годінь: М. Godyń, *Opowieść o utraconej wsi Maniowy. Studium z antropologii pamięci*, Kraków 2015, s. 132-135. У пам'яті спільноти українських переселенців ця подія збережена досить добре, водночас у польській громаді про перенесення кладовищ пам'ятають значно менше. Це стосується різних етапів перепоховання, зокрема ексгумації: „Pomimo wagi, jaką maniowanie przywiązują do odtworzenia szczególnego miejsca, jakim jest cmentarz, sam moment ekshumacji uległ wyparciu z pamięci zbiorowej. Analizując wspomnienia, zauważalne jest, że nieliczne osoby były w stanie przywołać z pamięci bardziej szczegółowe informacje” (М. Godyń, *Opowieść o utraconej wsi Maniowy...*, s. 133). Спільними є мотиви збереження тіла у відкритій труні, описи майже порожніх трун, сюжети про залишені могили, які не вдалося перенести (М. Godyń, *Opowieść o utraconej wsi Maniowy...*, s. 134).

¹² А. Плотникова, *Могила*, [в:] *Славянские древности. Этнолингвистический словарь в 5 т.*, т. 3, Москва 2009, с. 267.

¹³ *Народная демонология Полесья. Публикация текстов в записях 80-90-х гг. XX века*. Т. 2: *Демонологизация умерших людей*, сост. Л.Н. Виноградова, Е.Е. Левкиевская, Москва 2012, с. 755.

ники приходять за померлим, зустрічають його по дорозі до кладовища¹⁴. Народна уява наділяє померлих здатністю приходити, виявляти свою присутність, допомагати, шкодити живим. Найчастіше здатністю переміщатися наділяють душу померлого¹⁵. Із кладовищем в українській традиційній культурі пов'язана ціла низка важливих світоглядних уявлень, строгих заборон і рекомендацій, актуальних і в нас час, а тим більше пів століття тому, коли відбувалося переселення. Так, кладовище завжди було місцем активізації культурної й історичної пам'яті сільської громади й суспільства загалом¹⁶. Згідно з народними уявленнями, померлі не просто спочивали на кладовищі, вони у відповідні дні календарного циклу відвідують своїх живих родичів, чекають на цих родичів із гостинцями у визначені традицією дні, бачать їх і навіть можуть виявляти свою присутність. Основним поминальним днем в Україні є поминальний день після Великоднього тижня: Проводи, Провідна неділя, Провідний понеділок¹⁷. У цей день на кладовищі відбувалася спільна трапеза із померлими, яка генетично сягає дохристиянських часів і збереглася до нашого часу.

У традиційній культурі збереглися строгі рекомендації для візиту на кладовище. Так, заходити треба тільки через ворота, бо по-іншому померлі не бачать відвідувачів¹⁸. Виходити із кладовища і в дні відвідин, і у дні похорону можна тільки через ворота, щоб не накликати на себе біду. По всій Україні побутує вірування, що на воротах цвинтаря чатує останній похований померлий, він дожидає наступного новопреставленого, щоб той змінив його¹⁹. Цікаво, що цвинтарні ворота є навіть на тих кладовищах, де з якихось причин відсутня огорожа²⁰.

У багатьох слов'янських народних традиціях цвинтарне місце використовували дуже тривалий час, були відомі спеціальні обрядодії у випадку, коли під час викопування нової могили були виявлені кістки попередніх поховань. Так, копачі кидали туди гроші чи інші пожертви, щоб потривожені мерці «не прогнали» новопреставленого. У південних слов'ян кістки зі старої могили клали в ноги покійникові²¹. Викопування могильної ями, процедура поховання, догляд за могилою чітко і строго регламентований в усіх слов'янських традиціях.

¹⁴ Там само, с. 754.

¹⁵ Там само, с. 753-754.

¹⁶ О. Таран, *Сільське кладовище як маркер традиційності (за експедиційними спостереженнями сіл Лохвицького р-ну Полтавської обл.)*, [в:] *Персоналії. Традиції. Поступ. Збірник доповідей IV Міжнар. наук.-практ. конф. у Музеї народної архітектури і побуту у Львові ім. Климента Шептицького*, відповід. ред. О. Омельчук, Львів 2021, с. 248-252.

¹⁷ Там само, с. 251.

¹⁸ Там само, с. 249.

¹⁹ *Народная демонология Полесья...*, с. 754.

²⁰ Там само, с. 249.

²¹ А. Плотникова, *Могила...*, с. 267.

В українській народній культурі могила важлива як складова «топографії пам'яті»²². Дослідниця українського фольклору ХХ століття періоду двох світових воєн Оксана Кузьменко виділяє концепт як один із найважливіших в уснопоетичних текстах того часу²³. Вона стверджує: «Український фольклор ХХ століття представив багатий матеріал, де згаданий об'єкт відіграє вагомую роль у символізації не тільки екзистенційно-побутового, а й суспільно-політичного простору»²⁴. В усноісторичних спогадах про військові події образ могили є композиційним центром, у них побутують сюжети про руйнування і написання могил, де руйнування – справа ворогів, чужинців. «Атрибутивна константа, виражена через постійний епітет «розрита» чи предикативними формами («розрили», «знищена», «розкидана», «розсунута»), актуалізує архаїчні компоненти в символіці оскверненої могили»²⁵, а така могила була небезпечною, її пошкодження трактували як гріховну справу²⁶.

Тож не дивно, що розкопування могил стало для людей болучим, нетиповим, трагічним досвідом. У поетичній формі це описала поетеса-переселенка Ольга Дяченко:

Не летять ластівки у Зрубінці,
 Бо Зрубінців більше нема.
 Яничари з серцями ядучими
 Кладовище знесли жартома²⁷.

Український фольклор, а саме такий жанр як прокльони, переконливо свідчить, що розкидані кістки померлого – це найгірше, що з ним могло статися після смерті: «Щоб твої кістки з гроба повикидали – це дуже страшна лайка!»²⁸. Відомі такі варіанти цього прокльону: «Щоб твої кістки з гроба повикидали!», «Щоб твої кістки порострасалися!», «Щоб ти своїх костюмашок ни позбирав!»²⁹. Навіть жінки, які часто проклинали, боялися вимовляти цей прокльон. Справа в тому, що, за народними уявленнями, трансформованими під впливом християнства, такий покійник не встане на Страшний Суд, а тому втратить життя вічне³⁰. У ситуації примусового переселення люди були змушені узгодити ці всі

²² О. Кузьменко, *Драматичне буття людини в українському фольклорі: концептуальні форми вираження (період Першої та Другої світових воєн)*, Львів 2018, с. 551.

²³ О. Кузьменко, *Драматичне буття людини в українському фольклорі...*, с. 550-570.

²⁴ Там само, с. 552.

²⁵ Там само, с. 560.

²⁶ А. Плотникова, *Могила...*, с. 266-269.

²⁷ С. Сорокова, *Не летять ластівки у Зрубінці...*, с. 68.

²⁸ Л. Іваннікова, *Українські прокльони: традиція села Губча на Хмельниччині*, [в:] *Міфологія і фольклор*, 2015, № 1-2, с. 113.

²⁹ Там само, с. 120.

³⁰ Там само, с. 112.

уявлення про померлих із необхідністю їх перенести на нове місце поховання. Довелося турбувати й перетрушувати кістки усіх поколінь предків, похованих на давніх придніпровських кладовищах. Зрозуміло, що це було важким ударом для світогляду селян.

Все ж могили довелося викопувати, а народному світогляду пристосовуватися до цих вимушених змін. У цій ситуації на допомогу прийшли християнські уявлення про душу. Люди апелювали до того, що у гробі перебуває лише тіло, а не душа. Ці вірування ніде у спогадах прямо не озвучені, але про них свідчать численні твердження про те, що у гробі «нема нічого»: «Там нема нічого, лиш та трусень, в дубовині. Більше там, жіночко, нема нічого. Кістки» (ДВ); «Тільки коси були і черепа»³¹. Люди заспокоювали себе тим, що кістки померлих таки були перепоховані. Відволіктися від моральної травми внаслідок перенесення кладовищ допомагала агресивна державна атеїстична доктрина, а також тогочасна радянська пропаганда, яка всіляко заохочувала переселення і представляла будівництво ГЕС як світле майбутнє, подолання Дніпра, вихід із боліт до світлого майбутнього. Все ж люди важко переживали втрату кладовища і примусове втручання у спокій покійників. Про це свідчать і самі оповідачі, і номінативна лексика для позначення події, локусів, персонажів, предметного ряду, і постійні теми й основні фольклорні сюжети у фрагментах спогадів про перенесення кладовищ.

Номінація

У номінації події перенесення кладовища основним критерієм для підбору назви є різна міра конкретизації етапів події. Так, численною групою є означення події загалом: переносили, перенесення кладовища, попереसेлялися [кладовища], забирали, вивозили, перевезли, жажливо переносили, перенесли, перенести, убирать [кладовища], переселяли трунами, варварство, ходили переховувати, поперевозили, перезахоронювали. У наведеній групі переважають дієслова недоконаного виду пасивного стану із семантикою тривалого переміщення.

Часто для номінації події перенесення кладовища оповідачі використовують лексеми для означення різних етапів події. Отже, спершу викопували, викопали, повикопували, вириють, позабирають кості, розкопають яму, відкопували ті ями, потім – в ящичок склали, складали, скидали, розгорнули підсінське кладовище, позабирають кості, далі – возили [труни], наступне – перепоховали в братській могилі, поховали всіх разом, поховали, закопували, загорнули до братської могили, заховали, захоронили, кидали в одну могилу. Останнім етапом є встановлення хреста на спільній, братській могилі: «Тоже викопували ті кісточки там в ящики / І в ящичок склали один і тут хоронили. Там ше є родичі. Пам'ятник поставили» (ЛФ).

³¹ *Затоплений рай: Андруші...*, с. 153.

За шкалою емоційності в цьому переліку номінацій можна виділити різні рівні вияву емоційного насичення – від емоційно нейтральних (переносили, складали) до емоційно забарвлених (розриває, поперевозили, позабирають, кидали). Лексеми поперевозили, кидали, скидали, зарили містять семантику засудження способу виконання дії, безцеремонності процесу, недбалості у виконанні роботи:

Гробокопателі, в нас казали. Їх там було душ чотири. От, душ чотири. Значить, кожний зі своєю... ящиком, о. Приходить гробокопатель, розриває ту яму, тими ключками. Витяг, повитягував, у ящик то склав, і переносили. Є такі могили, що там по п'ять, по десять душ попали в одну яму (ОМ); А решту ці гробокопателі викопали і вивезли у сусіднє село Лукавицю. І викопали такий собі... яму і туди зарили (СС).

Наступна номінативна група у фрагментах про перенесення кладовищ – лексика на позначення локусів. Тут оповідачі виділяють такі два місця: старе і нове місце поховання. Для означення старого кладовища використано назви кладовище, кладбища, цвинтар, цвинтарі, батьківські могили. Тут чітко розрізняють два типи поховань: давні могили, давні гроби, старі кладбища, давні захоронення, могили, до яких ніхто не приходив, і недавні поховання: які такі – недовго, недавно похований. Цей критерій був основним для визначення способу перепоховання: людські рештки із давніх могил складали у спеціальні контейнери – ящики, а нові поховання, у яких збереглися труни, перепоховували саме в цих трунах:

В нього [дядька Петра] жінка померла в [19]53-ім році, то він її забрав у Павлівку, перевіз. Хто мог – забирали, якщо воно в труні було забито, забирали (БВІ); А ті всі кісточки, которі старі кладбища, – в них спеціальні ящики були, вони складали (БВІ); Були від держави створені бригади копачів, або, їх так називали, гробокопателі, от. Вони приїздили в село, збиралася громада, і люди подавали заявки. Сказали: «Хто хоче викопати... перезахоронити своїх рідних окремо, – будь ласка, звертайтеся до копачів, вони вам викопують, там за незначну доплату, от. І ви можете на нове кладовище в тому селі чи тут десь перенести своїх рідних і перепоховати». Решта цих... ну, як їх назвати, могил, прах оце, остатки – загаяли бульдозер, верхній шар землі згортали, знімали, потім ці гробокопателі витягали оцю труну, от. Ну труни як такої, звісно, уже не було, бо це стосувалося більш древніх поховань. Більш свіжіші, ну років 3-5, то вони були ще збережені більш-менш. Люди їх в основному перезаховували. А більш давніші – це були, власне кажучи, кістки. Кістки складали в спеціальні великі ящики, от, і кілька великих ящиків, – ні одну могилу не залишили, все кладовище убирали і хоронили на нових кладовищах у братських могилах, от (ММ).

Нове місце поховання має таку номінацію: братська могила, хрест білий, обща могила, яма, братська могила – здоровий горб, длінні могили, хрест, обща [могила], нове кладбище. Тут акцент зроблено на виникненні нового масового нетипового поховання – спільної довгої могили колишніх мешканців, тих, про яких вже й забули, у яких часто не залишилося рідних у селі, яке переселялося. Прагнення зберегти пам'ять про цих колишніх мешканців села актуалізована і вербалізована на сюжетному рівні концепту кладовище, а саме у згадках і розповідях про встановлення пам'ятника на цих спільних могилах: «Є там на цвинтарі хрест – шо то обща» (ЛФ). Важливим є також акцент на нетиповій формі могил, які відрізняються від звичних, індивідуальних, – вони довгі: «А тих, в кого вже давні гроби, давні захоронення, або не було вже рідні, то тих викопували в довгі такі ж ящики. І такі длінні могили на кладовищі» (ЖН).

Наступна номінативна група – назви для останків померлих: кості, костки, кісточки, косточки, кістки людей, покійний, покойники, рештки, останки, свої родичі, прах рідних та близьких, прах, прах померлих родичів, батько, дід, прах брата Василя, сто сорок душ, останки своїх померлих родичів, коси і черепи, сиві коси, самі косточки, тих, кого рідні не забирали. У наведеній групі лексем актуалізована семантика родинних стосунків і давності поховання. Подекуди відчитується семантика майже цілковитого зникнення останків: «Позабирають кості, а те все назад (МА); Там нема нічого, лиш та трусень, в дубовині. Більше там, жіночко, нема нічого. Кістки» (ДВ). Саме аспекти родинних стосунків і давності могили стали вирішальними під час перепоховань, оскільки своїх рідних викопували і перепохували окремо, а давніх померлих, які вже стали кісточками, ховали в спільних могилах.

Далі ще одна дуже важлива, хоча й нечисленна номінативна група – це основні персонажі перенесення кладовищ: гробокопателі, копачі, рідше – бригада, спеціалісти. Остання номінація з'являється лише в розповідях про підготовку до перенесення кладовищ. Спеціалісти розраховували, які цвинтарі будуть затоплені, а тому мусять бути перенесені: «Розщитували як ті спеціалісти: еті кладбища надо убирать потому, шо вода буде мить берег і буде вимивать» (БВ). Розкопувати могили – це була робота, яку ніхто не хотів виконувати, бо відомо, що померлих не можна турбувати. В українській традиційній культурі навіть відвідання кладовищ має регламентацію, люди ходять до померлих у спеціальні поминальні дні. Про випадки, коли людина через великий жаль втрати біжить на могилу померлого, оповідають як про нетипові. А тут йшлося не просто про відвідини, а про перенесення! Це, як уже було сказано, порушувало основні традиційні світоглядні уявлення про те, як слід поводитися із померлими. За таку небезпечну роботу могли взятися лише під примусом. У спогадах гробокопачами завжди є чужі люди, не місцеві, приїжджі, часто із місць ув'язнення, які мусили виконувати цю роботу:

Десь в [19]56-[19]57-ім році, ми жили отак під гору сюди ж, приїхали хлопці, ми їх називали гробокопателі, вони викапували кладбища (БВ); Приїжджала бригада гробокопачів, це були люди, які відбували тюремне покарання, які були розконвойовані, яким не дозволяли повернутися на свої місця проживання. І вони тут проживали. І вони виконували цю роботу (ЄМ); Ті, що затоплялись, хто були рідні, то переносили. Брали зеків, і зеки викопували, тюремщики, ті, що на довічне. Воно ж там фосфору багато. Було, ночью на кладовищі то фосфор світився. Так страшно було, це страшне (ІГ).

На тематичному рівні концепту **кладовище** постійно повторюваним, фольклорним є мотив швидкої смерті цих копачів: «Там копачі були, гробокопателі казали на них. «То, – каже, – вони всі померли». Це дуже важка справа була» (ЗВ). Можна припустити, що цей мотив зумовлений поширеними уявленнями про обов'язкові негативні наслідки через несанкціонований традицією контакт із потойбічним.

Предметний ряд номінації в сюжетах про перенесення кладовищ представлений двома основними групами лексемам: перша – на позначення домовин, які треба було перенести (труна, труни, гроб, дубовина), і друга – на позначення дерев'яної скрині, в яку склали людські кістки під час розкопок і перенесення на нове місце поховання (ящики, ящик великий, ящички). Ці предмети творять опозиційну пару труна – ящик, де на одному полюсі перебуває регламентоване давнє поховання, а на іншому – нетипове, незвичне, навіть неправильне, спричинене майбутнім затопленням старого кладовища. Ці постійно згадувані ящики становлять фольклорний мотив у спогадах. Такий спосіб поховання, використані ящички так і не були сприйняті традиційним світоглядом. Про ці особливі контейнери оповідачі зазначають як про щось не таке, як має бути, це їх насторожує і бентежить. І знову ж таки, щоб виправити ситуацію, у якій довелося перепохованням тривожити покійників, люди встановлювали хрести на нових спільних могилах усіх невідомих колишніх мешканців своїх сіл, відновлюючи цим святість поховання.

Постійні мотиви і фольклорні сюжети

У цьому підрозділі розглянемо ті теми, мотиви, сюжети, які найчастіше з'являються у спогадах про перенесення кладовищ. Отже, у таких фрагментах по-різному вербалізується ідея неможливості цілковитого перенесення кладовища. Мало того, – ця ідея, разом із ідеєю несправедливого переселення, яка виявляється у концепті **земля**, й визначенням основної втрати, вербалізованої у семантичному полі концепту **дім**, становлять стратегію презентації у спогадах досліджуваної історичної події.

Про те, що людські останки гробокопачі не повністю забирали зі старого кладовища, неодноразово зазначено у спогадах: «Ото вириють, позабирають кості, а те все назад» (МА); «Там і під водою багато полишались» (ТО);

«В нас же є обща могила, але ж їх же не всі переносили. А вода як почала прибувати, а воно як все поспливало!» (ЗВ). У цьому контексті не випадкове й голосіння за затопленими могилами, записане на Полтавщині:

Бо моя мамка, царство її душі, їхня мати тоже вмерла перед тим, а заховали, то вони, було, плачуть та плачуть:

Поринаєте, потопаєте,

А нас проклинаєте, що не забрали.

Каже:

Ти лежиш, моя ненько,

Поринаєш, ненько...

А вона не змогла взяти? / Не могли. Там і вивозили, но не багато брали з нашого села. В нас село бідне було (ЯГ).

Труни і кістки, які з'являються після прибуття води – другий типовий, навіть фольклорний мотив:

А тоді, як пустили воду в сентябрі – та всі ж труни пішли ж туди, у плотіну. Та там баграми їх витягали, бо забито (МА); І ота гора одломлюється, частина гори. Поступово руйнується й обломлюється. А звідти тирчать труни. І бігали туди: отако гора, і так прям труни [показує] у горі! То це таке було нам страшне! (КЛ); Я кажу, що Дніпро зимою впадає, у фарватер уходить, а тут остаються, там де села були, – пісок. І оце я находив, що кладовище... Людей перенесли... В одному місці найшов, що труни прямо лежать. Воно замулене. Ну а що – кожен рік змиває пісок і труни пооставалися. І так видно, що їх ніхто не колючив, і так вони стоять. / – Що їх ніхто не займав? / – Да, ну ми ж їх тоже не займаєм, бо можна напоротися на всяку ту... Ті кладовища видно, так труни лежать. [...] Ото на рибалку ідеш, воно в канавках пооставалась вода. То кладовища. Даже там кусок обеліска лежить (П); А вода як почала прибувати, а воно як все поспливало! [...] Було такі випадки, що спливали дошки і плавали, і труни. Людей – так уже ні. Риба уже... риборозплідник робили, рибколгосп, то там поїли людей. То таке. А так було. Це погано, канешна. Саме найважче (ЗВ).

Цікаво, що про хрести під водою я чула від людей, які самі не були переселенцями, але живуть поблизу в Черкаському районі. Насправді саме надмогильні пам'ятники і хрести ніде не залишилися. Оповідачі одностайні в констатації факту, що після перенесення кладовищ уся земля була розрівняна бульдозером, а старі надмогильні хрести, які найчастіше були дерев'яними, спалювали: «А хрести надмогильні? / Ну, хто перевіз, а хто – там вже нові робили. / А ви свої хрести? / Дерев'яні були. / То спалювали? / Спалили. Що спалили, а що так лишилося, що вода накрила» (ЛП). Репліка про те, «що вода накрила», стосується якраз не перенесених людських останків.

Чимало уваги у спогадах присвячено вже згаданим гробокопачам. У ситуації перенесення кладовищ їхня функція була схожою із функцією гробаря.

У народній похоронній традиції гробарі – майстри, які виготовляли труни. Вони мали високий сакральний статус, в особливих ситуаціях, за потреби, вони навіть виконували функцію священника³². У справі перенесення кладовища основні виконавці цієї роботи, з одного боку, виконували небезпечну, страшну роботу, а з іншого – по суті набували статусу гробаря. Складний комплекс уявлень про потойбічний світ і все, що з ним пов'язане, спричинив побутування двох основних мотивів про цих гробокопачів: по-перше, це мотив високих заробітків, а по-друге, вже згаданий мотив їхньої передчасної смерті:

І ще казали, що всі, хто розкопував, їм гроші великі платили, кажуть: «Ти знаєш, вони всі померли в 40-50 років». Вони надихались цим. Захоронення давні були, а всі хотіли перевести (ЗВ); Отож ото так получилось, що переносили кладовища бригади. Організовувались такі люди, що не гидували це діло робить, не боялися, бо їм багато платили, от (ЧМ); Ті гробокопачі заробляли непогано, канешно. Там кістку витяг – вже тобі ото... [...] Платили – добре платили, тільки не знаю скільки (ОМ).

Щодо перенесення кладовища, то спеціальні були копачі. Я не знаю, як там інструктували, але вони голову знайшли – все, їм за голову платили 25 рублів. А якщо ти хочеш перенести своїх родичів, то приходиш до копачів і говориш, що викопайте ось тут, це моя могила, ну, за окрему плату³³.

Поширеними фольклорними сюжетами семантичного поля концепту **кладовище** є оповіді про відкриття трун. У великому переселенському наративі їх побутує два типи. Перший – про тіло в труні, яке всі на секунду побачили, а потім воно опало:

Були такі епізоди, що людей, яких хоронили в сухих трунах, що потім їх розкопували... Ну пройшло 2-3 роки, закрита труна, люди були: «Ну це ж наш родич, цікаво...» /Відкривали?/ Відкривають могилу, значить. Сусідка розказувала. Відкривають могилу, а покійник лежить, як живий, нічо не змінилося. Тільки приток свіжого повітря – буквально за 10-20 секунд це все опадало. /Я чула такі історії./ Це очевидці розказували. Такого не довелось мені бачити. Оце щодо поховань (ММ); /А не розказували в вас, що коли відкривали людину, то кілька секунд людину видно, а потім розсипається?/ Було. Оце Марченка Андрія – Марію. Вона похована була 10 років перед переселенням. Її розкопали, відкрили тіло – тіло. А тоді тільки тронули – воно фух і розсипалося (ОМ); Витягли труну. Викопали труну, відкривають труну – лежить людина. І на очах вона тако, мене аж морозить наче: раз, раз, раз – і нічо. Все опало, нічого не осталося від неї, крім кісток (МО).

³² И. Коваль-Фучило, *Персональний код погребального обряда: гробовицки*, [в:] *Славянская традиционная культура и современный мир*, вып. 15, Москва 2012, с. 216-225.

³³ *Затоплений рай: Андруші...*, с. 277.

Було таке, я сам бачив, коли відкопують могилу не дуже давню, ну там рік, два чи три. Оdkривають труну, а там покійник ще як живий, а потім прямо на очах все опадає, і залишається тільки скелет³⁴.

Другий тип оповідей про відкриті могили – це констатація факту про наявність кісток і волосся:

Ми з татом стояли ждали, поки викопують. Батько зробив таку вже воно не труну, а ящикок білий такий, оббив його білою тканиною, як труну. І вони склали нам туди череп, кістки. /А ви бачили? Вони відкрили?/ Так, відкрили. Труна вже струхла, але кістки лежали там. І вони всі кістки склали в цей ящикок. І всі сходилися дивитися на мого діда Свирида. Коли череп його вийняли, у нього були всі зуби цілі. Ото як намальовані. /Він із зубами помер?/ Да, всі зуби були цілі. Зараз же в всіх нас карієс, а в нього всі були цілі (ЄМ); /А ви теж відкривали кришку?/ Одкривали (зітхає). Коси, кісточки. Одкривали, бо гроб уже ж погнів. Так в один ящик бабу і сестру кинули, сюди перенесли (ОМ).

Ці сюжети мають локальне побутування. Так, перші зафіксовані на Переяславщині і на півдні Хмельницької області, а другий тип – на Черкащині.

Поширеним фольклорним мотивом в оповідах про кладовища є акцентування на факті встановлення надмогильного хреста на спільній могилі: «Сільська рада зробила ящик великий, і всі кістки людей, котрих не було родичів, то склали всіх в братську могилу. Там і хрест білий, ми очищаєм, щоб там не дуже так заростало» (РН); «У 2010 р. небайдужі зарубинчани окультурили могилу, встановили пам'ятний хрест, а в 2012 р. на зарубинському кладовищі поставили пам'ятник загиблим на Букринському плацдармі»³⁵. Ось історія із Переяславщини від Софії Сорокової, авторки книги про затоплене село Зарубинці³⁶:

Ми на цьому лукавському кладбищі. Там просто був горбик, де перевезли кістки, бо там і кістки, допустім, мої прадіди, діди і там це... Так ми тоді... Бо то наші батьки планували зробити могилу. Але ні, аж поки ми оце не організувалися, склалися, поїхали, хрест зробили. Це я клопотала (СС).

Наведені сюжети типологічно споріднені із численною сюжетною групою про відновлення зруйнованих могил у стрілецькому й козацькому фольклорі³⁷. Встановлення хреста відновлює сакральність могили. «Сакральність, а відтак незнищенність могили, вознаменваної хрестом, підтверджує одну з рис духовної

³⁴ Там само.

³⁵ С.Ф. Сорокова, *Не летять ластівки у Зарубинці...*, с. 68.

³⁶ Там само.

³⁷ О. Кузьменко, *Драматичне буття людини в українському фольклорі...*, с. 560-562.

самобутності українців – їхню глибоку релігійність»³⁸. Крім цього, образ хреста на могилі «є комеморативним знаком оживлення пам'яті»³⁹.

Оповіді про встановлення хреста важливі також тому, що вони свідчать про особливу консолідацію переселенців. Так, встановлювати надмогильні хрести, пам'ятники – це обов'язок родини. У випадку перенесення кладовищ на спільних могилах, де перепоховані люди, у яких родичів вже не було на момент переселення, громада встановлює пам'ятний хрест. Тобто ця громада виконує функцію родини. Наголосимо також, що це відбулося не одразу під час переселення, а вже згодом, можливо, тоді, коли це стало актуальними для громади переселенців. Тобто перенесення кладовищ відіграло об'єднувальну соціальну функцію в контексті переселення.

Висновки

У народному світогляді могила мислиться як місце останнього спочинку, вічного дому померлого. Процедура викопування могильної ями, її оберігання до похорону, процедура закопування труни, встановлення пам'ятного надмогильного хреста, відвідання могил в народній культурі строго регламентоване. Навіть наявність води у викопаній могильній ямі трактували як поганий знак, а будівництво штучного моря означало цілковите затоплення кладовища. Отже, необхідно було його перенести. Зробити це було непросто, оскільки усі села, які переселялися, були давніми, відповідно давніми були й поховання. Затоплення могил було особливо небезпечним, оскільки провокувало можливе прокляття померлих предків. Усі ці вірування й уявлення про потойбічне життя, а також різні трансформації цих вірувань під впливом атеїстичної радянської пропаганди відображені у спогадах про перенесення кладовищ.

Ця подія добре збереглася в пам'яті переселенців, її описують як трагічну, жахливу. Основною ідеєю цих фрагментів є ідея неможливості цілковитого перенесення кладовища. Цікаво, що саме у зв'язку із темою перенесення кладовищ у спогадах виникають апокаліптичні мотиви: «Недарма старі віруючі люди говорили: „Прийде час, коли на землі не буде місця ні живим, ні мертвим...”»⁴⁰. Щоб хоч якось виправити цю ситуацію, люди намагалися встановлювати надмогильні хрести на перенесених групових, так званих «братських», і символічних могилах.

Аналіз семантики номінації, постійних мотивів, тем, сюжетів, які формують концепт **кладовище**, дав підстави виділити такі основні ідеї: неможливість цілковитого перенесення кладовища; втручання у простір кладовища містить потенційну небезпеку і провокує гнів померлих; встановлення надмогильного хреста відновлює сакральність могили, консолідує переселенську громаду, актуалізує пам'ять про її історичне минуле.

³⁸ Там само, с. 561.

³⁹ Там само.

⁴⁰ С.Ф. Сорокова, *Не летять ластівки у Зарубинці...*, с. 68.

Затоплені села

Андруші, В'юнище, Зарубинці, Комарівка, Наддністрянка, Підсінне Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл.,
Бакота, Конилівка Кривчани Кам'янець-Подільського р-ну, Хмельн. обл.,
Жовніно, Ялинці Градизького р-ну, Полтав. обл.,
Калаборок, Пеньківка Новогеоргіївського р-ну, Кіровоград. обл.,
Леськи, Сагунівка, Худяки Черкаського р-ну, Черкас. обл.,
Морозівка Глобинського р-ну, Полтав. обл.,
Новоселівка Кременчуцького р-ну, Полтав. обл.,
Скородистик, частково затоплене, колишній Іркліївський р-н, Полтав. обл.,
нині Черкаська обл.

Оповідачі

БВ – Бугаєнко Василь, 1941 р. н., нар. у с. Пеньківка з 1959 р живе у с. Підгірне Кременчуцького р-ну Полтав. обл., запис 19.05.2012.

ВГ – Василишина Ганна, 1927 р.н., нар. у с. Бакота, колгоспниця, запис у с. Гораївка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл. 18.07.2014.

ВТ – Василишина Таїсія, 1933 р.н., нар. у с. Бакота, переселенка, запис у с. Гораївка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. 21.07.2014.

ДВ – Дубенюк Василь, 1929 р.н., нар. у с. Бакота, переселенець, запис у с. Гораївка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл. 21.07.2014.

ЄМ – Євтушенко Марія, 1948 р.н., нар. у с. Сагунівка переселенка, запис у с. Худяки Черкаського р-ну Черкас. обл. 12.06.2021.

ЖН – Жменько Надія, 1960 р.н., запис у с. Скородистик 02.08.2014.

ЗВ – Загребя Валентина, 1950 р.н., нар. у с. Скородистик, запис у с. Скородистик 19.08.2014.

ІГ – Івченко Ганна, 1949 р. н., нар. у с. Леськи Черкаського р-ну Черкаської обл., запис у с. Худяки Черкаського р-ну Черкаської обл. 13.06.2021.

КЛ – Кикоть Лариса, 1970 р.н., нар. у с. Канівці Чорнобаївського р-ну Черкас. обл., запис у с. Скородистик 03.08.2014.

ЛП – Левченко Параска, 1940 р.н., нар. у с. Кривчани, переселенка, у с. Бакота була невісткою, запис у с. Гораївка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл. 19.07.2014.

ЛФ – Лобода Галина, 1928 р.н., нар. у с. Скородистик, запис у с. Скородистик 03.08.2014.

МА – Мотайло Антоніна, 1937 р.н., переселенка, нар. у с. Калабарок, запис у с. Глинськ Світловодського р-ну Кіровоград. обл. 19.05.2012.

ММ – Михняк Микола, 1946 р. н., нар. у с. Дем'янці Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл., запис у м. Переяслав 21.06.2019.

МО – Моспан Олександр, 1949 р. н., нар. у с. Андруші, переселенець, запис у м. Переяслав 22.06.2019.

НО – Никуляк Олександр, 1926 р.н., переселенець, нар. у с. Конилівка, запис у с. Гораївка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл. 18.07.2014.

ОМ – Оврашко Михайло, 1934 р. н., нар. у с. В'юнище, переселенець, запис у с. Циблі Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл. 22.06.2019.

ПІ – Поїздник Іван, 1959 р.н., нар. у с. Хрущівка Золотоніського р-ну Черкас. обл., запис у с. Скородистик 29.07.2014.

РН – Рибак Надія, 1962 р.н., нар. у с. Бакота, переселенка, запис у с. Гораївка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл. 26.07.2014.

СС – Сорокова Софія, 1937 р. н., нар. у с. Зарубинці, переселенка, запис у с. Віненці Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл. 22.06.2019.

ТО – Трофимчук Ольга, 1949 р.н., нар. у с. Конилівка, колгоспниця, запис у с. Гораївка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл. 21.07.2014.

ЧМ – Чепинога Михайло, 1929 р.н., нар. у с. Скородистик, освіта вища, колишній голова сільської ради, запис у с. Скородистик 29.08.2014.

ЯГ – Якуба Ганна, 1926 р. н., нар. у с. Ялинці, запис у с. Білецьківка Кременчуцького р-ну Полтав. обл., запис Марини Курінної 20.05.2012.

References

- Chlebda W., *Wokół pojęć NIEPAMIĘĆ i ZABWENIE*, „Slavia Orientalis” 2019, t. LXVIII, nr 4.
- Godyń M., *Opowieść o utraconej wsi Maniowy. Studium z antropologii pamięci*, Kraków 2015.
- Koval-Fuchylo I., *Koncept «zemlya» v opovydyah pro prymusove pereselennya*, [v:] *Lemkovia, Bojkovia, Rusini – dejiny, súčasnosť, materiálna a duchovná kultúra*, tomus VII, časť 2, Banská Bystrica 2018.
- Koval-Fuchylo I., *Koncept domu v opovydyakh pro prymusove pereselennya*, [w:] *Lemkowie, Bojkowie, Rusini: historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*, t. 6, Słupsk 2016.
- Koval-Fuchylo I., *Personahznyi kod pogrebal'nogo obryada: grobovshchik*, [v:] *Slavianskaya tradicinnaya kul'tura i sovremennyy mir*, Moskva 2012, vyp. 15.
- Kostyukova O., Yevtushenko M., *Nezatoplena pamyat'*, Cherkasy 2010.
- Kuz'menko O., *Dramatychne buttya lyudyny v ukrayins'komu fol'klori: konceptual'ni formy vyrazhennya (period Pershoyi ta Drugoyi svitovyh voyen)*, L'viv 2018.
- Nam Pidsinne teper til'ky snyt'sya. Selo u spogadah ta dokumentah*, uporyad. M. Mykhniak, S. Zuber, Kyiv 2019.
- Plotnikova A., *Mogila*, [v:] *Slavianskie drevnosti. Etnolingvističeskij slovar'*, v 5 t., t. 3, Moskva 2009.
- Sorokova S., *Ne letyat' lastivky u Zarubynci: istoryko-krajeznavghyi narys*, red.-uporyad. T. Nahajko, Gorbovyj, Pereyaslav-Khmel'nytskyi 2015.
- Tolstaya S., *Kody kul'tury i kul'turnye koncepty*, [v:] N. Tolstoj, S. Tolstaya, *Slavjanskaya etnolingvistika. Voprosy teorii*, Moskva 2013.
- Zatoplenyj ray: Andrushy u spohadah ta dokumentah*. Uporyad. M. Mykhniak, Kyiv: Ukrayins'kyi priorytet 2018.

ПРО АВТОРА

Ірина Мирославівна Коваль-Фучило – кандидатка філологічних наук, старша наукова співробітниця відділу української та зарубіжної фольклористики Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського Національної академії наук України (M. Rylsky Institute for Art Folklore Studies and Ethnology of The National Academy of Sciences of Ukraine), Київ. **Публікації: книги:** *Голосіння*, упоряд. І. Коваль-Фучило; НАН України, ІМФЕ ім. М.Т. Рильського, Київ 2012, 792 с. + CD; Ф.М. Колесса, *Обнова української етнографії й фольклористики на Західних областях УРСР*. Листування Ф. Колесси й М. Азадовського, упоряд., підготовка тексту, передмова, комент., додатки, покажчик І. Коваль-Фучило, Київ, 2011; *Українські голосіння: антропологія традиції, поетика тексту*, наук. ред. В. Івашків. Київ, 2014. **Статті:** *Номінація локусів та персонажів в оповідях про примусове переселення із зони затоплення*, «Мовознавство» 2020, № 6, с. 44-56; *Утраченное место в воспоминаниях о принудительном переселении и в социальных практиках*, «Фольклористика» 2020, № 5/1, с. 73-88; *Меморіальна культура й оповіді про переселення із зон затоплення*, «Народознавчі зошити» 2021, № 2 (158), с. 456-471.

ORCID: 0000-0003-4048-9114

Email: koval-fuchylo@ukr.net